

В. Р. ПОТТЕРНИНГ ГЛОБАЛ БИОЭТИКА КОНЦЕПЦИЯСИ

Умирзакова Наргиза Акмаловна, (PhD),

Тошкент давлат стоматология институти

Ижтимоий фанлар биоэтика курси билан кафедраси доценти

n.a.umirzakova@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Биотиббиёт фани ва биотехнологияларнинг жадал ривожланиши ахлоқий нуқтаи назардан ўта мураккаб ва зиддиятли бўлган масалаларни кун тартибига қўйди. Биотиббиёт соҳасида техника ва технология ўз ривожидан шундай даражага етдики, врач илгари ўлиши муқаррар бўлган беморларнинг ҳаётини эндиликда сунъий равишда сақлаб тура олиш имкониятига ҳам эга бўлди. Бундай шароитда инсон ҳаёти ва ўлими чегараларига оид янги саволлар пайдо бўлди ва уларга жавоб излаш зарурияти янги фан – биоэтика фанини пайдо бўлишини тақозо этди. Маълумки, биоэтика фалсафа ва тиббиётнинг қўшилиши натижасида юзага келди, моҳир врачга ҳаёт ва мамот масалаларини ҳал қилишда катта муваффақиятларга эришиш имконини берадиган амалий фалсафага айланди. Биоэтика, классик тиббиёт этикасидан фарқ қилувчи янги йўналиш сифатида, XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди ва жадал ривожлана бошлади.

Калит сўзлар: *биотиббиёт, тиббиёт, технологиялар, этика, биоэтика, клонлаш, холизм, глобал биоэтика, инсонпарварлаштириш парадигмаси, инсоний қадриятлар.*

ABSTRACT

The rapid development of biomedical science and biotechnologies has put on the agenda issues that are extremely complex and controversial from an ethical point of view. Techniques and technology in the field of biomedicine have developed to such an extent that the doctor now has the opportunity to artificially preserve the life of patients who would have otherwise died. In such conditions, new questions about the limits of human life and death arose, and the need to find answers to them required the emergence of a new science - the science of bioethics. It is known that bioethics arose as a result of the fusion of philosophy and medicine, becoming a practical philosophy that allows a skilled doctor to achieve great success in solving life and death issues. Bioethics, as a new direction different from classical medical ethics, appeared in the second half of the 20 th century and began to develop rapidly.

Key words: *biomedicine, medicine, technologies, ethics, bioethics, cloning, holism, global bioethics, humanization paradigm, human values.*

КИРИШ

Биотиббиёт ва биотехнологияларнинг жадал ривожланиши ахлоқий нуқтаи назардан ўта мураккаб ва зиддиятли бўлган масалаларни кун тартибига қўйди. Инсон ҳужайра ва тўқималарини клонлаш, ўзак ҳужайралардан фойдаланиш, сунъий уруғлантириш, ирсий инженериянинг ривожланиши ва унинг ютуқларини амалга жорий этилиши, инсон аъзолари ва тўқималарини трансплантация қилиш шулар жумласидандир. Биотиббиёт соҳасида техника ва технология ўз ривожига шундай даражага етдики, врач илгари ўлиши муқаррар бўлган беморларнинг ҳаётини эндиликда сунъий равишда сақлаб тура олиш имкониятига ҳам эга бўлди. Техника соҳасидаги ютуқлар бемор, ўлим тўшагида ётган ва ногиронларнинг ҳуқуқларини юридик жиҳатдан асослашнинг янги-янги шакллари ва усулларини пайдо бўлишига олиб келмоқда. Бундай шароитда инсон ҳаёти ва ўлими чегараларига оид янги саволлар пайдо бўлди ва уларга жавоб излаш зарурияти янги фан – биоэтика фанини пайдо бўлишини тақозо этди. Маълумки, биоэтика фалсафа ва тиббиётнинг қўшилиши натижасида юзага келди, моҳир врачга ҳаёт ва мамот масалаларини ҳал қилишда катта муваффақиятларга эришиш имконини берадиган амалий фалсафага (амалий этикага) айланди. Биоэтика фан соҳаси сифатида социология, психология, ижтимоий психология, мантиқ, ҳуқуқшунослик, менежмент, педагогика ҳамда бошқа тиббий ва нотиббий фанларнинг ютуқларини ўзида жамлади, амалий тиббиётнинг ахлоқий муаммоларини, врач ва пациент муносабатларининг ахлоқий жиҳатларини ўз объекти деб олди.

Биоэтика ривожига В.Р.Поттер шахси ва ғояларининг аҳамияти муҳим, чунки у замонавий фанлараро йўналиш ҳисобланган биоэтиканинг дунёқараш ва метаэтик шарт-шароитлари, тамойил ва нормаларини ифодалади, шу орқали уларни амалиётга татбиқ этиш учун назарий ва услубий замин яратди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Биотиббиёт ва унга асосланган технологик инновациялар соҳасидаги илмий тараққиётнинг жамият ҳаётидаги самарасини тўғри таъминлаш учун клиник тиббиётда янги назарий билимларни қўллашдан олдин уларнинг инсон соғлиги ва ҳаётига таъсирларини оптимал прогнозлаш, ҳар томонлама холис баҳолаш зарурияти кун сайин ортиб бормоқда. Илмий тадқиқотларни

ижтимоий баҳолаш ҳилма-ҳил, кўп қиррали ва ўта зиддиятли жараён бўлиб, фаннинг ижтимоий-маданий ходиса сифатида ривожланишининг ўзига хос хусусиятларининг ранг-баранглиги билан белгиланади. Тиббий ахлоқ ҳақидаги қарашлар моҳиятан тиббиётни инсонпарварлаштириш масаласига мос бўлиб, илк бор Гиппократ, Гален маънавий меросида содда шаклда ифода этилган. Шарқ мутафаккирлари Исҳоқ ибн Ал-Руҳовий, Закариё ал-Розий, Абу Али Ибн Синолар «Одоб ал-табиб» ахлоқий қадриятлар тизимини яратдилар. Ғарб мутафаккирлари биоэтиканинг назарий асосларини ўрганиб, унинг эволюциясини таҳлил қилишган. Америкалик Д.Каллахан, Э.Пеллегрини, У.Т.Райх, Т.Энгельгарт, германиялик Х.Йонас, франциялик Д.Грасиа, англиялик М.Чарльзворт, италиялик Э.Сгречча, В.Тамбоне каби хориж олимлари биоэтика бўйича фундаментал тадқиқот ишларини олиб боришган [1]. Ғарбда биоэтиканинг инсоният томонидан ўзлаштирилган ва маълум бир даврнинг ижтимоий-маданий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари биоэтика фанини юзага келиши ва шаклланишида ҳам акс этган.

Биоэтика, классик тиббиёт этикасидан фарқ қилувчи янги йўналиш сифатида, XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди ва жадал ривожлана бошлади. «Биоэтика» атамасини америкалик машҳур онколог врач, олим ва инсонпарвар Ван Ранселер Поттер (1911-2001) илмий муомалага киритди. Иккинчи жаҳон уруши арафасида у Жанубий Дакота (Брукингс ш.) университетининг биология факультетини (биохимия ихтисослиги бўйича), сўнг – Висконсин университети (Мэдисон ш.)да магистратурани тамомлади. Докторлик илмий даражасини олганидан сўнг, Поттер Стокгольм биохимия институтида проф. Х.А. Кребс билан ҳамкорликда Шеффилд университетида, сўнгра – Чикаго университетида илмий тадқиқотлар олиб борди. Дастлаб Поттер узоқ йиллар Висконсин университетида онкология профессори, сўнгра – Мак Ардел лабораторияси директорининг ассистенти бўлиб ишлади. 50-йилларда Поттер саратон касаллигини даволашда хужайра ўстириш ингибиторлари ва кимёвий даволаш комбинациясининг мусбат терапевтик самарасини биринчилардан бўлиб намоиш этди.

Ўз илмий фаолияти давомида Поттер жуда кўп илмий жамиятлар: Америка гуманитар ва табиий фанлар академияси, Америка илм-фанни ривожлантириш уюшмаси, Миллий фан академиясига аъзо бўлди, Америка саратон касаллигини тадқиққилиш уюшмасининг Президенти этиб сайланди ва ҳ.к. Биохимия, саратон касаллиги муаммоларини тадқиққилиш ва биоэтикани ривожлантириш

соҳаларида эришган ютуқлари учун у Пол-Левис, Бертнер, Клоус, Нобел фонди, Бристол-Мейр, Биоэтика халқаро жамияти мукофотларига сазовор бўлди.

Поттер биохимия ҳамда саратон касаллигини тадқиқ қилиш соҳаларида 350 дан ортиқ асарларнинг ва биоэтика соҳасида 50 дан ортиқ мақола ва китобларнинг муаллифидир. Асосий китоблари: «Ферментлар, ҳужайраларнинг ўсиши ва саратон касаллиги» (1950), «Биоэтика –келажакка кўприк» (1971), «ДНК тузилиши модели» (1959), «Ресурслар ва ечимлар» (ҳаммуаллифликда) (1974), «Нуклеин кислота ҳақида мақолалар» (1960), «Глобал биоэтика» (1988). Ўз асарларида Поттер нафақат биохимияга, балки физиология, экология, фалсафа ва социологияга ҳам оид кенг муаммоларни қамраб олган. «Биоэтика – келажакка кўприк» китобини бугунда мумтоз асарлар қаторига киритиш мумкин. Ўзининг машҳур «Биоэтика» атамасини Поттер айнан шу китобда биринчи мартаба қўлаган, биоэтика ҳақидаги замонавий қарашларнинг асосларини яратган, бугунги кунда халқаро амалиётда кенг қулоч ёйган этика бўйича фанлараро кўмиталар ташкил этиш ғоясини илгари сурган. Поттернинг асосий ғоясига кўра, ер юзида ҳаётни сақлаб қолиш муаммосини ҳал қилиш учун гуманитар фанлар ва биология фанининг саъй-ҳаракатларини бирлаштириш, (айниқса, биотиббий технологиялар соҳасидаги) фан-техника тараққиётининг узоқ муддатли оқибатларини эътиборга олиш зарур [2].

НАТИЖАЛАР

Нормал ва барқарор цивилизацияда инсоннинг тур сифатида узоқ муддат яшаб қолиши этика нормалари тизимини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашни тақозо этади. Этика нормаларининг мазкур тизимини В.Р. Поттер глобал биоэтика деб номлади. Глобал биоэтика тиббиёт этикаси, биоэтика, атроф муҳит этикаси нормалари тизимини ўз ичига олади. Поттернинг фикрига кўра, биоэтика инсониятнинг яшаб қолишини таъминлаш ва бутун кишилик жамиятининг соғлиғини сақлаш учун тиббиёт этикаси билан атроф муҳит этикаси (экоэтика)ни жаҳон миқёсида бирлаштирувчи кўприк бўлиши лозим.

Биоэтика ўтган асрнинг 70-йилларида Ван Ранселлер Поттер томонидан яратилган таълимот бўлиб, у биотиббий фактлар ва ахлоқий қадриятлар ўртасида боғловчи бўғин сифатида талқин этилди.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, «Биология фанлари ўз билимлари ва техник имкониятлари доирасини тобора кенгайтириб бораётган бир пайтда, унинг тараққиёти ҳаётий қадриятлар моҳиятига таъсир кўрсатаяпти, бу эса

бутун тириклик келажагига хавф туғдираяпти»[3], деб В.Р.Поттер куюниб изоҳлади.

В.Р.Поттер (1911-2001) – биокимё, фан этикаси ва биоэтика соҳалари бўйича 300 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи. Унинг «Биоэтика - келажакка кўприк» (1971) ва «Глобал биоэтика» (1988) номли монографиялари XX аср экологик ҳаракатларининг жонкуяри Альдо Леопольд томонидан илгари сурилган ғояларига асосланган ҳолда яратилган.

В.Р.Поттер ғояларининг меросхўрлари ҳисобланган олимларнинг фикрича, «биоэтика» атамаси В.Р.Поттер томонидан шотландиялик эмбриолог ва зоолог олим К.Уаддингтон таъсири остида таклиф этилган. «Инсониятнинг ҳар бир янги авлодига назария ёки фалсафий мушоҳадага таянган этика эмас, балки «биологик донолик» зарур, чунки у бизга ахлоқий қоидаларни танлашимизга кўмаклашади. Шунингдек, доноликни излаш жараёнининг ўзи ҳам ахлоқдир»[4], деб ёзади В.Р.Поттер.

1970 йилда В.Р.Поттер ўзининг «Биоэтика - омон қолиш илми» мақоласида инсониятнинг мақбул яшаши мақсадини илгари сурадиган, мураккаб фанлараро билимларни ўзида жамлаган «биоэтика» тушунчасини таклиф қилди. У «Биоэтика - келажакка кўприк» монографиясида янги илмий ва амалий йўналиш ҳисобланган биоэтиканинг келиб чиқиши ва табиатини тушуниш учун муҳим бўлган мавзулари мақсад ва вазифалари ҳамда асосий қоидаларини белгилаб берди[5].

Унинг асосий ғояси шундан иборат бўлдики, инсоний қадриятларни биологик воқеликдан ташқарида деб билиш нотўғри, чунки инсон борлиғи доимо ҳаётий биологик эҳтиёжларга жуда қарам; «Агар ўсимликлар қуриб ўлса, ҳайвонлар кўпая олмаса, демак, инсон насли тез орада касал бўлиб ўлади ва ўз турини давом эттира олмайди, деган оддий ҳақиқатни унутган «муҳандис, технолог ва сиёсатчилар» дунёсида инсон жуда ожиздир»[6], деб ёзади.

В.Р.Поттер инсоннинг ҳаётий эҳтиёжлари амалга ошириладиган турли хил жиҳатларни ўрганади: «Ер этикаси, ёввойи табиат этикаси, популяция этикаси, истеъмол этикаси, шаҳар ахлоқи, халқаро этика, гериатрик пик ва бошқалар». У кўриб чиққан муаммолар қадриятлар ва биологик далилларни билишга асосланган ҳаракатга чорлайди. У «Инсон фаолиятининг кўплаб соҳаларини ўзида жамлаган, метаэтика вазифаларини бажарувчи, ушбу этикаларнинг барчасини бирлаштирувчи биоэтикани, яхлит ҳолдаги алгоритм, схема, фундаментал ахлоқий тамойиллар ва қадриятлар тизими»[7] сифатида таклиф этади.

МУҲОКАМА

Бугунги кунда инсониятнинг омон қолишини кафолатлаш учун инсоннинг табиий инстинктларининг умумий йиғиндиси етарли эмас. Табиат қонунлари таъсирини минималлаштириш шароитида одамга индивидуал ҳаётни сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун янги ёндашув ва усуллар керак, олимлар, шифокорлар, психологлар, файласуфлар аҳоли ва индивидуал ҳаётнинг янги тушунчаларига муҳтож.

Инсоният инқирозни енгиши учун экологик ва ахлоқий холизм (яхлитлик) – табиат ва жамият оламини яхлит борлиқ деб биладиган қарашга, «мавжуд билимларни қандай ишлатишни билиш»га қаратилган янги доноликка, эҳтиёж ортади. «Омон қолиш илми бўлган биоэтиканинг мақсади инсон, умуман, жамият ҳаёти сифатини яхшилаш, одамларга жамият ҳаёти тарзига мос моделларни таклиф қилиш, янги ижтимоий сиёсатни шакллантиришга ҳисса қўшишдан иборат бўлиши керак. Ушбу фан фанлараро ёндашувга асосланиши керак: унинг доирасига биологиянинг энг муҳим элементлари, шунингдек, ижтимоий ва гуманитар фанлар киритилган бўлиб, улардан «доноликни севиш» деб таъриф берилган фалсафага алоҳида аҳамият тегишли»[8], деб урғу беради В.Р.Поттер. Дарҳақиқат, бугунги инқилобий кашфиётлар даврида илм-фан янгиликларининг инсониятга фойдаси, шу билан бирга, зарар ёки хавфи фалсафий мушоҳадани талаб қилади.

В.Р.Поттернинг сўзларига кўра, икки маданият – табиий-илмий ва гуманитар соҳаларнинг бирлашиши туфайли ахлоқ янада амалий ва самарали, фан эса ахлоқий бўлиши мумкин. Унингча, «Агар ... икки маданият - табиатшунослик ва гуманитар билимлар» мавжуд бўлса, улар, эҳтимол, мулоқот қилишга қодир бўла олмаса, бу келажак бўлишига шубҳа уйғотадиган сабаблардан бири бўлса, унда ушбу янги фан – биоэтика ёрдамида биз икки маданиятни боғлайдиган кўприк – «келажакка кўприк» қуришимиз мумкин»[9].

Инсониятнинг омон қолиши ва ҳозирги инқироздан чиқиш йўлида турган муаммолардан бири – «хавfli билимлар» деб аталадиган ҳодиса билан курашдир. Унинг таъкидлашича, табиатшунослик фанларининг тобора ривожланиши кўпроқ янги билимларни юзага келтиради, бинобарин, кўплаб хавф-хатарларнинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Бунда «хавф» ва «олдиндан башорат қилиб бўлмаслик» тушунчаларини фарқлаш лозим.

Янги билимларнинг хавfliлиги уни қўллаш жараёнида юзага келади, аниқроқ илмий башоратлар ёрдамида бартараф этилиши мумкин; олдиндан башорат қилиб бўлмаслик эса маълум бир фикрлаш усули, назария ва

амалиётни рационаллаштириш, шунингдек, ушбу вазиятни ўзгартириш учун бирон-бир қадамлар қўйилмаётганлиги, ҳаракатнинг йўқлиги билан боғлиқ жараён саналади. Олдиндан башорат қилиб бўлмаслик асосида тасодиф омили ётади, у нафақат биологик, балки маданий эволюциянинг муҳим лаҳзаси ҳисобланади. Ҳар бир инсон ўзига хослиги туфайли, ўз ҳаёт тарзида тартиб ва қоидаларни яратадиган инсон ҳаётида тартиб ва тасодифийлик комбинацияси намоён бўлади. Инсон зотига тегишли бир хил жиҳатлар борлиги туфайли у тирикликнинг бошқа шаклларида фарқланади (онг, нутқ ва ҳ.к.), ҳаётда ўзлаштирилган одатлари туфайли индивидуал равишда инсон атроф-муҳитга осон мослашади. Худди шу қонунлар инсоннинг турли хил жамоавий фаолиятига, жамият ва универсумга хосдир. Маданият ва тамаддун эволюцияси учун зарур бўлган «тартибли тартибсизлик» каби универсум фақат такрорланиш, тасодиф ва тартиблилик (тартиб ва тартибсизликлар)нинг алмашинуви сифатида мавжуд бўлиши мумкин.

Олдиндан башорат қилиб бўлмаслик, тасодиф ва тартибсизликка қарши курашиш учун одамнинг тасодифий, олдиндан башорат қилиб бўлмайдиган бузғунчи хатти-ҳаракатларини хавфсиз томонга йўналтирадиган муайян механизмлар керак, чунки «техник жиҳатдан мумкин бўлган ҳамма нарса ҳар доим ҳам ахлоқий нуқтаи назардан тўғри эмас; табиат ва атроф-муҳитга, шу жумладан, ёввойи табиат ва одамлар табиатида бизнинг аралашувимизни назорат қилиш керак»[10].

В.Р.Поттер янги технологияларни биоэтикавий экспертизасини ўтказиш учун махсус орган, алоҳида ижтимоий институт, келажак ва истиқбол масалалари бўйича фанлараро кенгаш яратишни таклиф қилади: «Мен янги билимларни амалда қўллаш натижасида юзага келиши мумкин бўлган оқибатларни олдиндан айтиб берадиган ташкилот яратишни таклиф қиламан. Ушбу ташкилот сиёсатдан четда бўлиши керак, фанлараро соҳаларни бирлаштирган бўлиб, «беғоналардан эмас», балки табиий фанлар ва гуманитар фанлар соҳасидаги турли уюшмалар, ташкилотлар ва муассасаларнинг манфаатдор вакилларида иборат бўлиши керак»[11].

Асосий илмий дастурлар натижаларини кўриб чиқиш ва миллий эҳтиёжларга мувофиқ зарур тавсияларни ишлаб чиқиш учун тузилган бундай кенгаш ҳукуматнинг тўртинчи тармоғига айланиши мумкин. В.Р.Поттер қонун чиқарувчи органлар ва ҳукуматга энг янги технологияларга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқди ҳамда давлат ва жамият сиёсатини шакллантиришга амалий ёрдам берди.

Дунёга холистик, биоэтикавий қараш инсоният олдидаги режаларга барчага таълим олиш имкониятини таъминлаш, инсонларни ахлоқий жиҳатдан камол топтириш, инсон ҳаёти шароитларини тобора яхшилаш, табиат ва инсонни сақлаб қолиш, келажак ҳақида қайғуриш, инсониятнинг глобал муаммоларини ҳал қилишда одамлар ўртасидаги ўзаро алоқаларни яхшилаш каби «узоқ муддатли мақсадларни» киритишни ҳам назарда тутади.

Маърифатпарварлар ғояларини ривожлантирганидек, В.Р.Поттер аҳоли учун табиий фанлар ва гуманитар билимлардан имкон қадар кенг фойдаланиш керак, деган хулосага келади, уларсиз инсон ўзи ҳаётий мақсадларини эркин танлай олмайди, атроф-муҳит билан барқарор муносабатларни ўрната олмайди. Унинг ғоялари кўп жиҳатдан В.И.Вернадский ғояларига яқин бўлиб, унга кўра, «Инсоният ўз ривожининг сифат жиҳатидан янги босқич – ноосферага ўтди. Унда биологик эволюциянинг классик қонунлари ишламаяпти, назорат ва ўзини ўзи бошқаришнинг маданият ва илмий фикр кўринишидаги ноосферик қонунлари кучга кирмоқда»[12]. Лекин ўз эътиборини табиий-илмий далилларига қаратган, «илмий фикр сайёра ҳодисаси» мавжудлиги деб эътироф этган В.И. Вернадскийдан фарқли ўлароқ, у умуминсоний кадриятлар, гуманитар билимлар, ахлоқий механизм ва тамойилларга мурожаат қилиб, ёрдам сўради[13].

В.Р.Поттернинг XX аср 80-йилларнинг охирида яратган кейинги асарларида, унинг сўзлари билан айтганда, биоэтика «180 даражага бурилди» - у «биологик донолик» деб таърифлаган биоэтика таълимотини глобал биоэтика концепциясига ўзгартирди. Инсоният цивилизациясининг омон қолиши учун фан ва технологияларни баҳолаш кераклиги бунда асосий ғоя бўлди. Буни амалга ошириш учун фанлараро янги ёндашув – биоэтика керак, бир-биридан узилган илмий оламлар – табиий-илмий ва гуманитар билимларни бирлаштирмаса бўлмайди[14], деб эътироф этди олим.

ХУЛОСА

Бугунги ҳаётимизда биотиббий технологияларнинг тобора ривожини ва уларни амалиётда қўллаш қутилмаган ҳуқуқий ва ахлоқий масалаларни юзага келтириб чиқармоқда, янги, аввал бўлмаган, чигал муаммоларни пайдо қилмоқда. Демак, бугунги кунда фалсафий муаммоларнинг долзарб онтологик ва гносеологик муаммолар ечимини топиш ниҳоятда долзарб вазифа саналади, бу вазифани эса биоэтика бажаради. Замонавий таълимда ўқув жараёнига биотиббий фанлар билан бир қаторда, ижтимоий фанларнинг ўзаро алоқаси,

боғлиқлиги ва диалектикасини таъминлаш, инсонпарварликни шакллантириш ва сингдириш, айниқса, бугунги кунда зарур ҳисобланади.

Таълим соҳасини инсонпарварлаштириш учун табиий фан парадигмасининг мутлақлаштириш ғоясидан воз кечиб, ўзгартириш талаб этилади ва биотиббий парадигмадан инсонпарварлаштириш парадигмасига, шифокор – бемор ўртасидаги патерналистик деонтологик моделдан биоэтик ҳамкорлик моделига ўтиш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ: (REFERENCES)

1. Умирзакова Н.А. Таълимни инсонпарварлаштириш контекстида биоэтиканинг онтологик ва гносеологик жиҳатларининг методологик таҳлили: фалс. фанлари ... доктори дисс... – Тошкент: ЎзМУ, 2022, - 133 б. (Umirzakova N.A. Methodological analysis of ontological and epistemological aspects of bioethics in the context of humanization of education: Philosophical sciences ... doctor's diss... - Tashkent: UzMU, 2022, - 133 p.).
2. Umirzakova N.A. The Roles of Bioethics in the Formation of Professional Competence of Students of Medical Universities in Uzbekistan // Eubios journal of Asian and international ejaib. Vol. 31(5). July. 2021. – P. 258-260. (№3; SCOPUS); (№40, ResearchGate).
3. Potter V. R. Bioethics, science of survival / V. R. Potter I I Persp. biol. med.,1970. - № 14.-P. 127-153
4. Potter, V. R. Global bioethics. Building on the Leopold Legacy / V. R. Potter. - Michigan: Michigan State University Press, 1988. - 203 p.
5. Поттер, В. Р. Биоэтика - мост в будущее / В. Р. Поттер; ред. С. В. Вековщина, В. Л. Кулиниченко; пер. Т. Г. Будковская, С. В. Вековщина. - К.: Вадим Карпенко, 2002. -215 с.
6. Potter, V.R. Global bioethics. Building on the Leopold Legacy / V.R. Potter. – Michigan: Michigan State University Press, 1988. – 203 p.
7. уша манба. - 203 p.
8. Potter, V. R. Global bioethics. Building on the Leopold Legacy / V. R. Potter. - Michigan: Michigan State University Press, 1988. - 203 p.
9. Поттер В. Р. Биоэтика – мост в будущее / В. Р. Поттер; ред. С. В. Вековщина, В. Л. Кулиниченко; пер. Т. Г. Будковская, С. В. Вековщина. – К.: Вадим Карпенко, 2002. – С.215.
10. Potter, V. R. Global bioethics. Building on the Leopold Legacy / V. R. Potter. - Michigan: Michigan State University Press, 1988. - 203 p.

-
11. Поттер, В. Р. Биоэтика - мост в будущее / В. Р. Поттер; ред. С. В. Вековщина, В. Л. Кулиниченко; пер. Т. Г. Будковская, С. В. Вековщина. - К.: Вадим Карпенко, 2002. – С.215.
 12. Поттер В. Р. Биоэтика - мост в будущее / В. Р. Поттер; ред. С. В. Вековщина, В. Л. Кулиниченко; пер. Т. Г. Будковская, С. В. Вековщина. - К.: Вадим Карпенко, 2002. – С.215.
 13. Умирзакова Н.А. Биоэтиканинг пайдо бўлиши, фан сифатида шаклланиши ва ўрганадиган муаммоларининг фалсафий-методологик таҳлили // Фалсафа ва ҳаёт. – Тошкент, 2020. - №1(8). - Б. 56-69. (Umirzakova N.A. Philosophical-methodological analysis of the emergence of bioethics, its formation as a science and the problems it studies // Philosophy and life. - Tashkent, 2020. - № 1(8). - P. 56-69.).
 14. Potter V. R. Bioethics, science of survival / V.R. Potter I I Persp. biol. med., 1970. - № 14.-P. 127-153.